

УДК 324: 342.573 (477)

Термін "референдум" у новітньому українському політичному дискурсі

Сергій Дерев'яно,
кандидат історичних наук, професор
Інституту історії і політології Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника

Узагальнюються особливості застосування терміна "референдум" у новітньому політичному дискурсі, акцентується на доцільності уніфікації його дефініції для використання у теорії права і політології, законотворчості та запропоноване власне визначення.

Ключові слова: політичний дискурс, референдум, термінологія.

The peculiarities of the usage of the term "referendum" in modern political discourse are generalized, the expedience of unification of its definition for usage in legal theory and political science, lawmaking is accented, the author's own definition has been suggested.

Keywords: political discourse, referendum, terminology.

Демократичний політичний інститут референдуму, зважаючи на його значущість і ефективність як форми безпосереднього волевиявлення громадян, неминує викликає прагнення владних і опозиційних політичних сил використати його для посилення своїх позицій на загальнодержавному чи регіональному рівнях. Референдна риторика не випадково тому стала щоденним фігурантом політичного дискурсу. На референдум покладають надії, референдумом лякають, а подекуди й погрожують. Надії живлять доленосні результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. Скепсис викликають всі наступні спроби ініціювання всеукраїнських референдумів, що були радше засобом тиску на ті чи інші владні інституції, пошуком виходу із політичної кризи. Прагнення використати референдум як альтернативну форму парламентської демократії особливо проявилось

під час підготовки і проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою 16 квітня 2000 року, рішення якого, через недосконалість чинного законодавства, не були реалізовані. Не додають оптимізму нечисленні місцеві референдуми, які швидше є полігоном боротьби конкурентних партійних еліт та фінансових груп за посилення свого впливу в регіонах.

Звернення до референдуму – як форми реалізації народом суверенної волі та засобу здійснення інституційних змін – в останні роки об'єктивується очікуванням системного оновлення чинної Конституції України, необхідність якого стає все більш очевидною не тільки для політиків, а й широкого загалу громадян. Прагненням удосконалення конституційної моделі референдуму є ідеї, які містять відомі офіційно внесені до українського парламенту чи іншим чином оприлюднені впродовж 2007-2009 років проекти конституційних змін. Натомість, практично щоденно лунають суперечливі думки щодо їх глибини (нова Конституція України, нова редакція чинної, внесення змін) та формату їх прийняття (Верховною Радою України, всеукраїнським референдумом чи всеукраїнським референдумом за народною ініціативою, Конституційною Асамблеєю). За правовими суперечками, що в останні роки часто супроводжувались довільним тлумаченням норм правового регулювання оновлення Основного Закону держави, здебільшого криються глибинні мотиви конфлікту у політикумі, є перебільшенням і твердження про підтримку загалом громадянами потреби та шляхів проведення таких змін.

Референдна риторика широко використовувалась під час останніх виборів Президента України, що знайшло свій вираз, зокрема, у передвиборних програмах кандидатів на пост глави держави. Очевидно, слід очікувати звернення до неї і під час передвиборної кампанії з виборів народних депутатів України у 2012 році. Проте, у розуміння самого референдуму як демократичного політичного інституту політики вкладають різний зміст. Причина такого довільного тлумачення у певній недовіршеності конституційних приписів та інших законодавчих норм, які визначають сутнісні ознаки цієї форми народного волевиявлення. У національній теорії права і політології теж немає єдності щодо означення досліджуваної дефініції.

З огляду на це, з'ясування особливостей застосування терміна “референдум” у новітньому політичному дискурсі, доцільності уніфікації його дефініції для використання у теорії права і політології, законотворчості видається науково і практично вагомим і є метою пропонованої статті.

Вихідним є положення про те, що термін “референдум” не тільки міцно увійшов в українське національне законодавство, юридичну й політологічну науку, в останні роки він став усталеним засобом політичної комунікації. При цьому розуміння його сутності та призначення є різним. Доречним у зв'язку із цим буде звернення до твердження відомого українського політолога Л. Нагорної про те, що “не можна не бачити

очевидного: розмитість деяких основоположних понять не лише серйозно утруднює пізнавальний процес, але й створює в суспільстві додаткові осі напруги. Політичні уподобання людей і, відповідно, їхню поведінку формують не лише об'єктивні інтереси, але й суб'єктивні уявлення про норму і відхилення від неї. Поняття й терміни можуть бути знаряддям політичної мобілізації і конструювання конфліктного політичного простору – навіть у тому разі, коли самі політичні актори не ставлять перед собою такої мети. Логіка невіддільності соціальної реальності від її понятійних визначень спрацьовує сама собою" [1, с. 14].

Термін "референдум" відносять до нової суспільно-політичної лексики. Визнанням життєвості функціонування цього терміна в реальному процесі мовлення стало введення його до академічної повноти лексичного складу української літературної мови як одного з основних активних термінів сучасної науки. "Референдум, – у, ч. *політ.* Всенародний опит із найважливіших питань державного життя" – таке визначення вміщено у "Великому тлумачному словнику сучасної української мови" [2, с. 1218]. Зауважимо, що термін у цьому авторитетному виданні позначено тільки як політичний, до того ж його тлумачення, вважаємо, є надто обмеженим, оскільки не відображає повноти його значення, історичних особливостей використання у науці і на практиці, а тому вимагає істотного корегування.

Наведене у цьому ж словнику тлумачення терміна "плебісцит", який укладачі розуміють, як "2. Всенародне голосування з найважливіших питань державного життя; референдум" [2, с. 981], вважаємо, є неприйнятним із таких міркувань: українське законодавство використовує тільки термін "референдум" і як його відповідник "всенародне голосування"; "плебісцит" як латинський відповідник словосполучення "всенародний опит громадян" (яке є у Законі України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми") у національному законодавстві не вживається. Тому таке тлумачення, вочевидь, є некоректним, до того ж укладачі словника фактично допустили підміну термінів, віднісши сутність референдуму до терміна "плебісцит" і навпаки.

Загалом спостерігається фактичне ототожнення цих термінів, що склалось традиційно. Привертає увагу спроба з'ясувати – чому існує два слова для позначення одного поняття, здійснена київським філологом О. Семенюк ще до проголошення незалежності (акцентуємо увагу, що стаття одержана редколегією 27 грудня 1990 року). Навівши стислий історичний екскурс в історію появи цих термінів від античності до другої половини ХХ століття, автор твердить, що термін "плебісцит" фіксується у словниках іншомовних слів російської мови 1881 і 1894 рр. та у словниках російської та української мов, укладених після 1917 року. "Саме в цей період слово набуло сучасного значення як юридичний (державно-правовий) термін у сфері міжнародних відносин. Він позначає один із видів народного голосування з приводу відторгнення або приєднання країною певної (чужої) території" [3, с. 102].

Що ж до терміна “референдум”, точно визначити час його виникнення важко – “імовірно в українській і російській мовах це слово активно почало вживатися у другій половині ХХ ст. як таке, що позначає більш загальне поняття, порівняно з плебісцитом”. На підставі цього, О. Семенюк робить висновок, що “у сучасній українській мові *референдум* – прийняття громадянами, які мають виборчі права, ухвали в конституційних, законодавчих або інших внутрішньо- та зовнішньополітичних питань” [3, с. 103].

Еклектичне поєднання цих понять зустрічаємо й у “Практичному словнику синонімів української мови” С. Караванського (1993) – “Референдум, всенародній опит /голосування/, плебісцит” [4, с. 339], а також у “Словнику іншомовних слів”: “плебісцит (лат. plebiscitum, букв. – рішення народу) – ... 2) опит населення, голосування з найважливіших питань державного життя, референдум” [5, с. 445].

А укладачі академічного видання “Словника синонімів української мови” (створеного науковцями академічних установ – Інституту мовознавства ім. О. Потебні та Інституту української мови НАН України) твердять: “референдум див. опитування” [6, с. 522]. Йдучи за відсиланням читаємо: “ОПИТУВАННЯ (всенародний запит із найважливіших питань державного життя, в якому беруть участь усі громадяни, що мають виборчі права) РЕФЕРЕНДУМ, ОПИТ *рідко*. Провести опитування щодо нового положення конституції; Полковник... розпорядився створити в місті всі умови для максимальної участі жителів у референдумі (В. Собко). *Йде всенародний опит*” [6, с. 70]. У цьому тлумаченні, яке для кращого розуміння наведене нами із збереженням лексикографічних особливостей словника, зустрічаємо нове ключове слово “запит”, під яким укладачі розуміють “офіційну вимогу, прохання дати якісь відомості чи роз’яснення з приводу чогось” [7, с. 551].

У словнику для пояснення поняття “всенародний” читача відсилають до поняття “загальнонародний” [7, с. 309], під яким розуміють: “ЗАГАЛЬНОНАРОДНИЙ (спільний для всього народу), ВСЕНАРОДНИЙ [УСЕНАРОДНИЙ]” [7, с. 517]. Зауважимо, що таке ж розуміння референдуму з цитатою із твору В. Собка, правда, без ототожнення його з опитуванням, наведене й у восьмому томі академічного видання “Словник української мови” за 1977 рік [8, с. 518].

З огляду на обов’язковість та частоту вживання політиками й у чинному національному законодавстві поняття “всеукраїнський” як кваліфікуючої ознаки звернемось до названих словників. Своєрідне тлумачення, яке пов’язане з часом виходу видання, знаходимо в академічному словнику української мови за 1970 рік: “всеукраїнський (усеукраїнський) – а. е. Стосується до всієї України, до всієї УРСР” [9, с. 764]. Проте не знаходимо цього терміна у словнику С. Караванського. Надто скупе пояснення наведене у новітньому “Великому тлумачному словнику української

мови": "Всеукраїнський (усеукраїнський), – а, – е. Стосується до всієї України" [2, с. 207].

Схожі варіанти тлумачення терміна "референдум" пропонує й В. Карабан – укладач "Англійсько-українського юридичного словника": "referendum" [ˌrefəˈrɛndəm] референдум, всенародне опитування" [10, с. 847]. Аналогічно пояснюється ним й термін "плебісцит": "plebiscitary" [pləˈbɪsɪt(ə)rɪ] плебісцитний, заснований на плебісциті; ~е всенародне опитування, плебісцит" [10, с. 754]. Таке ж пояснення референдуму знаходимо і в інших популярних англо-українських словниках [11, с. 1138].

Найбільш відомі словники англійської мови містять більш точні з правової точки зору визначення, які варто було б використати й українським укладачам словників. Так, знаменитий тлумачний словник сучасної англійської мови "Longman Dictionary of Contemporary English" пояснює термін "референдум" таким чином: "ref•eren•dum [ˌrefəˈrɛndəm] *n plural referenda /-də/ or referendums* [C,U] when people vote in order to make a decision about a particular subject, rather than voting for a person" [12, с. 1377], що в буквальному перекладі означає: "референдум – коли люди голосують для того, щоб прийняти рішення щодо конкретної теми, а не голосування за особу". Укладачі цього словника розуміють плебісцит як синонім референдуму – це "голосування для прийняття рішень, які є важливими для всієї країни або області" [12, с. 1254]. Ще більш змістовне типове визначення містять різні варіанти відомого "Webster Dictionary": "референдум – пряме голосування, в якому весь електорат просять прийняти або відхилити конкретну пропозицію. Це може бути прийняття нової конституції, конституційної поправки, закону, відкликання виборної посадової особи або просто конкретна політика уряду. Референдум або плебісцит є однією з форм безпосередньої демократії" [13].

Проте, висловлюючи ці претензії укладачам словників, розуміємо, що такий підхід є типовим, склався традиційно, оскільки у працях українських та зарубіжних учених немає однотайного тлумачення термінів "референдум" і "плебісцит". Загальноприйнятим є розуміння референдуму за правовою силою рішення як обов'язкової, а плебісциту – консультативної форми безпосереднього волевиявлення громадян. До того ж, наведені визначення є своєрідною "авторською" дефініцією науковців-філологів. Нагадаємо, що дефініція – "стиле логічне визначення поняття, яке містить найістотніші ознаки визначуваного поняття" [2, с. 290]. Описове термінознавство допускає, що в авторських дефініціях можуть бути не дотримані всі елементи, необхідні для точного і повного визначення поняття. До прикладу, надто довільне тлумачення досліджуваного терміна знаходимо в популярному в Україні виданні "Універсальний словник-енциклопедія": "РЕФЕРЕНДУМ – інструмент прямої демократії, волевиявлення з приводу тих чи інших проблем шляхом загального голосування усіх громадян" [14, с. 1038].

Інші відомі новітні словники української мови не наводять більше відповідників цим термінам, не знаходимо придатних й у “старих” енциклопедіях і словниках, а також у словниках основних іноземних мов. Не пропонують словники й власне українських термінів, які могли бути б відповідником латинського терміна “референдум” чи замінити його. Очевидно, можливим було б вживання терміна “всенародне голосування”, що є типовим для конституційних та інших законодавчих актів окремих зарубіжних країн.

До тлумачення терміна “референдум” звертаються й автори низки статей у новітніх юридичних та політологічних енциклопедичних виданнях і словниках. Їх аналіз здійснений нами у низці публікацій, тут же назвемо два, на наш погляд, найбільш змістовні визначення. В. Федоренко в новітньому академічному виданні “Конституційне право України” формулює його таким чином: “Референдум – це пріоритетна форма безпосередньої демократії, зміст якої полягає у прийнятті або затвердженні громадянами України Конституції, законів та інших найважливіших рішень загальнодержавного та місцевого значення шляхом голосування” [15, с. 212].

Узагальнююче визначення терміна “референдум” сформулював у новітньому “Політологічному енциклопедичному словнику” відомий український політолог С. Рябов: “Референдум (від лат. referendum – те, що має бути повідомлене) – всенародне голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення щодо державних законів та інших питань загальносуспільного значення; одна із найважливіших і найпоширеніших форм громадянського волевиявлення у 20 столітті, яка має схожу з виборами процедуру подання голосів громадянами й подібне до виборів організаційне забезпечення” [16].

У національному та зарубіжному законодавстві, у наукових працях, різноманітних енциклопедіях, словниках і довідниках, підручниках і навчальних посібниках використовується чимало термінологічних конструкцій, які пов’язані з терміном “референдум” як із ключовим значенням.

Усю їх сукупність умовно розділимо на три групи. До першої групи віднесемо загальноновживані терміни-словосполучення, невід’ємною складовою яких є слово “референдум”. Серед них, насамперед, терміни, якими позначають різні види референдумів. До другої групи зараховуємо терміни, які пов’язані з референдним процесом, використовуються для означення його стадій та окремих процедур. Третю групу складають терміни загальноправового чи загальнополітичного характеру, а також ті, що застосовуються в окремих галузях права та політології й пов’язані з інститутом референдуму. Назвемо найбільш важливі і часто вживані терміни та поняття в алфавітному порядку за виокремленими нами групами, не наводячи пояснення їх змісту:

1. Агітація з питань референдуму, бюлетень для голосування на референдумі, винесене на референдум питання, вирішуючий референдум, відхиляючий референдум, всенародний референдум, всеукраїнський референдум, голосування на референдумі, дозаконодавчий референдум, допарламентський референдум, загальнонаціональний референдум, законодавчий референдум, ініціатива проведення референдуму, ініціативна група з проведення референдуму, кампанія референдуму, комісія референдуму, конституційний референдум, консультативний референдум, місцевий референдум, народний референдум, обов'язковий референдум, петиційний референдум, питання референдуму, післяпарламентський референдум, позапарламентський референдум, право на участь у референдумі, ратифікуючий референдум, референдум України (чи іншої держави), спеціальний рахунок референдуму, учасник референдуму, факультативний референдум, SMS-референдум.

2. Абсентеїзм, активне виборче право, відкріпне посвідчення, віковий ценз, всенародне голосування, голосування, державний реєстр виборців, дострокове голосування, електорат, електронне голосування, електронний бюлетень, клопотання, комплекс для електронного голосування, плебісцит, народне опитування, недійсний підпис, підписний лист, спостерігач, спостерігач іноземний (міжнародний), фальсифікація.

3. Авторитаризм, ад референдум, безпосередня демократія, демократія, державний суверенітет, електронна демократія, закон, законодавча влада, законопроект, конституційна відповідальність, конституція, легітимація, легітимність, місцеве самоуправління, надпарламентські органи влади, народне вето, нормативно-правовий акт, право на участь в управлінні справами держави, правотворчість, представницька демократія, пряма демократія, система партиципації, тоталітаризм, установча влада.

Потребу змістового тлумачення і розмежування цих термінів актуалізують і здійснювані спроби прийняття Верховною Радою України окремих Законів України "Про всеукраїнський референдум", "Про місцевий референдум" та інших законодавчих актів, які містять норми щодо правового регулювання організації і проведення всеукраїнського та місцевих референдумів в Україні або їх використання.

Отже, незважаючи на певні розходження в окремих аспектах визначення терміна "референдум", більшість дослідників (правників і політологів) пропонують близькі тлумачення терміна, називаючи подібні ознаки. Проте схожість формулювань не здатна подолати принципові відмінності у розумінні референдуму як політико-правового явища. Суперечки викликає конкретний зміст, який автори вкладають у тлумачення притаманних йому властивостей. Враховуючи численність та багатоманітність тлумачення так званих "референдних термінів", виникає потреба їх уніфікації, об'єктивного і багатоаспектного опису.

До того ж, потреби використання терміна "референдум" у політичному дискурсі загалом та у політологічних дослідженнях зокрема, вимагають,

очевидно, більш широкого тлумачення, яке виходить за межі власне правових уявлень. Тому на підставі здійсненого нами аналізу розуміння терміна “референдум” у національній та зарубіжній політико-правовій думці та практиці законотворення пропонуємо таке його визначення: **“Референдум (від лат. *referendum* – те, що має бути повідомлене) – конституційний політико-правовий інститут, одна із пріоритетних форм безпосереднього здійснення народом суверенної влади, котра полягає у прийнятті громадянами України, які мають право голосу, шляхом голосування Конституції, законів України та інших рішень із найважливіших питань загальнодержавного чи місцевого значення, що мають вищу юридичну силу і є обов’язковими для виконання”**.

Не претендуючи на універсальність такої дефініції, усвідомлюємо, що подальше дослідження проблем референдумів правниками й політологами, удосконалення правового регулювання цього конституційного інституту та й практика організації та проведення всеукраїнських та місцевих референдумів в Україні вимагатимуть її поточнення. Доцільним видається й укладання тлумачного словника референдної термінології, а також порівняльного словника її вживання в українській, англійській, іспанській, німецькій, російській та французькій мовах. Їх створення є важливим для використання як з науковою, навчальною, так і з практичною метою, зокрема й для конкретних потреб законотворення.

Література:

1. **Нагорна Л.** Поняття “національна ідентичність” і “національна ідея” в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. Наук. журнал / гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2003. – № 2. – С. 14-31.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доповн. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с. : іл.
3. **Семенюк О. Д.** Плебісцит – референдум / О. Д. Семенюк // Культура слова : [респ. міжвід. зб.]; АН України; Ін-т укр. мови; [відп. ред. Є. Я. Єрмоленко]. – К. : Наук. думка, 1992. – Вип. 43. – С. 102.
4. **Караванський С.** Практичний словник синонімів української мови : [близько 15 тисяч синонімічних рядів] / С. Караванський. – К. : Вид-во “Орій” при УКСП “Кобза”, 1993. – 472 с.
5. Словник іншомовних слів / [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с. – (Словники України).
6. Словник синонімів української мови : В 2 т. / [Бурячок А. А., Гнатюк Г. М., Головащук С. І. та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001. – (Словники України). – Т. 2. – 2001. – 960 с.

7. Словник синонімів української мови: В 2 т. / [Бурячок А. А., Гнатюк Г. М., Головащук С. І. та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001. – (Словники України). – Т. 1. – 2001. – 1040 с.
8. Словник української мови: [В 11-тит.] / АН УРСР; Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка. – Т. VIII : Природа-Ряхтливий. – 1977. – 927 с.
9. Словник української мови: [В 11-тит.] / АН УРСР; Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка. – Т. 1 : А-В. – 1970. – 799 с.
10. Карабан В. І. Англійсько-український юридичний словник : [понад 75 тисяч слів та словосполучень юридичної підмови та близько 160 тисяч українських перекладних відповідників] / В. І. Карабан. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. – 1088 с.
11. Англо-український словник (English-Ukrainian dictionary) : близько 100 000 англійських слів та словосполучень / [Гороть Є. І., Коцюк Л. М., Малімон Л. К., Павлюк А. Б.]; під заг. кер. Є. І. Гороть. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2006. – 1700 с.
12. Longman Dictionary of Contemporary English / [director D. Summers; managing ed. S. Bullon]. – New ed.; 7th impress. – Harlow : Longman, 2003. – 1949 p. + Innovative CD-ROM.
13. Webster's Online Dictionary with Multilingual Thesaurus Translation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.websters-online-dictionary.org/>.
14. Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ) / [гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович]. – 3-тє вид., перероб., доп. – К. : Всеуито, Новий друк, 2003. – 1414 с.
15. Федоренко В. Л. Поняття і види референдумів в Україні / В. Л. Федоренко // Конституційне право України. Академічний курс : Підручник : У 2-х т. / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : ТОВ "Вид-во "Юрид. думка". – Т. 2. – 2008. – С. 208-218.
16. Рябов С. Г. Референдум / С. Г. Рябов // Політологічний енциклопедичний словник / [упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 568-569.